

A Comparative Study of Government Performance and the Status of Civil Society in the Two Countries of Saudi Arabia and Egypt (1980-2010)

Reza Dehbanipour ^{1*}
Seyyed Ayatollah Keshavarz ²
Ali Mokhtari ³
Hamdallah Akvani ⁴

Received on: 18/09/2023
Accepted on: 14/02/2024

Abstract

This research aims to study the relationship between the government and civil society in Egypt and Saudi Arabia from 1980 to 2010, using a comparative method to clarify how this relationship can lead to the activation of civil society. In the Middle East, the government plays a crucial role as a determining factor in the extent of civil society's activation. The relationship between the government and society can be analyzed through four key dimensions: the government's weakness due to its failure to fulfill promises, the cultural alienation of the government from society, the political impact of economic adjustment, and the role of social actors in mobilizing society within civil society activities. The study's findings indicate that the Egyptian government failed to meet its economic and political commitments, which compelled it to implement economic adjustment and liberalization policies. This, in turn, increased the cultural and social distance between the government and society, allowing social actors such as the Muslim Brotherhood to engage actively in civil society. In contrast, the Saudi Arabian government, benefiting from oil revenues, was able to fulfill its economic promises and avoid implementing economic adjustment policies. In this way, by relying on its religious and national traditions and norms, it controlled the social forces and classes within civil society, thereby limiting the areas in which civil society could become active.

Keywords: Government performance, Civil society, Social actors, Economic adjustment, State alienation.

1* . Assistant Professor of International Law, Department of Political Science, Yasouj University, Yasouj, Iran (Corresponding Author: rezadehbanipoor_20@yahoo.com)

2 . M.A. in Political Science, Yasouj University, Yasouj, Iran. ayatollahkeshavarz@gmail.com).

3 . Assistant Professor of Political Science, Department of Political Science, Yasouj University, Yasouj, Iran. (Email: amokhtari1392@yahoo.com)

4 . Associate Professor of Political Science, Department of Political Science, Yasouj University, Yasouj, Iran. (Email: akvani@yu.ac.ir)

Extended Abstract

Introduction: This study offers a comparative analysis of state–society relations and civil society development in Egypt and Saudi Arabia from 1980 to 2010, a period marked by major regional and global transformations. These decades were shaped by economic globalization, shifts in the international political economy, and increasing pressures for political reform across the Middle East. Despite sharing cultural, linguistic, and religious similarities as two major Arab states, Egypt and Saudi Arabia followed sharply divergent trajectories. By the end of this period, Egypt had experienced growing social mobilization that culminated in the 2011 revolution and the overthrow of a long-standing authoritarian regime. Saudi Arabia, in contrast, maintained political continuity, with civil society remaining highly constrained under a resilient monarchical system. The central aim of this study is to explain this divergence. Moving beyond cultural determinism and mono-causal economic explanations, it focuses on state performance and strategic choice. It argues that differences in political economy, state capacity, and legitimacy fundamentally shaped the opportunities and constraints facing civil society actors. By systematically comparing Egypt and Saudi Arabia, the study seeks to clarify how state strategies can either enable societal mobilization or effectively suppress it.

Methodology: The research employs a comparative approach, which is central to causal analysis in political science. It adopts a structured, focused comparison of Egypt and Saudi Arabia over a defined historical period, allowing for the identification of key variables and causal mechanisms. The methodology is qualitative and interpretive, relying on process tracing to examine how state policies evolved and how societal actors responded over time. Rather than focusing on static institutional features, the analysis emphasizes dynamic interactions between economic structures, legitimacy strategies, and social forces. Empirically, the study is based on an extensive review of secondary sources, including academic books, peer-reviewed journal articles, historical studies, and reports from international organizations. These materials are synthesized to construct a coherent explanation for the activation or suppression of civil society in each case.

Analysis and Findings: The comparative analysis shows that the divergent trajectories of civil society in Egypt and Saudi Arabia can be explained by three interrelated factors: economic performance and the social contract, sources of legitimacy, and the configuration of key social actors.

First, economic performance played a decisive role. In Egypt, economic liberalization policies initiated under Anwar Sadat and reinforced under Hosni Mubarak produced uneven outcomes. Structural adjustment programs contributed to crony capitalism, rising unemployment—particularly among educated youth—persistent corruption, and growing inequality. As the state failed to deliver economic security and social

mobility, its social contract eroded, generating widespread grievances. Civil society organizations increasingly emerged to fill gaps in welfare provision and to articulate political discontent.

By contrast, Saudi Arabia's rentier political economy enabled the state to sustain a distributive social contract financed by oil revenues. Through subsidies, public-sector employment, free social services, and direct financial transfers, the regime fostered material dependence and political acquiescence. Fiscal autonomy from taxation reduced pressures for accountability and deprived civil society of economic grievances as a mobilizing force.

Second, legitimacy and ideological alignment were critical. In Egypt, the state's secular and modernist orientation often conflicted with the religious sensibilities of large segments of society. The repression of Islamist movements, particularly the Muslim Brotherhood, further alienated these groups and weakened regime legitimacy. In Saudi Arabia, legitimacy was rooted in a long-standing alliance between the ruling family and the Wahhabi religious establishment. This partnership provided religious justification for monarchical rule while allowing the state to co-opt religious institutions as instruments of social control, preventing them from becoming independent centers of opposition.

Third, the autonomy of key social actors shaped patterns of mobilization. In Egypt, the Muslim Brotherhood emerged as a powerful societal force by building extensive networks of social services, education, and religious institutions that compensated for state failures and generated deep grassroots support. These networks operated alongside labor movements, student groups, secular intellectuals, and later youth activists, collectively expanding the space for dissent. In Saudi Arabia, however, the most influential potential social actor—the religious establishment—was firmly incorporated into the state. Other groups, including liberal intellectuals, Shiite activists, and women's rights advocates, faced strict repression, preventing the formation of sustained and autonomous civil society organizations.

Conclusion: The divergent civil society trajectories of Egypt and Saudi Arabia between 1980 and 2010 were not culturally predetermined but resulted from distinct state strategies embedded in different political economies. Egypt's weakening social contract, combined with economic mismanagement, legitimacy deficits, and the presence of resilient social actors, gradually eroded regime authority and enabled mass mobilization. Saudi Arabia's experience demonstrates the stabilizing capacity of a resource-rich rentier state, where distributive policies, ideological co-optation, and organizational control effectively demobilized society and ensured regime persistence. Overall, this study highlights that civil society development in the Arab world is best understood as a function of state performance and strategy rather than cultural predisposition.

بررسی تطبیقی عملکرد دولت و وضعیت جامعه مدنی در دو کشور عربستان سعودی و مصر (۱۹۸۰-۲۰۱۰)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۲۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۲۵

رضا دهبانی پور^{*۱}

سیدآیت‌اله کشاورز^۲

علی مختاری^۳

حمداله اکوانی^۴

چکیده

این پژوهش با روش مقایسه‌ای به مطالعه رابطه دولت و جامعه مدنی در دو کشور مصر و عربستان سعودی در مقطع زمانی ۱۹۸۰-۲۰۱۰ می‌پردازد تا روشن شود که چگونه رابطه دولت و جامعه می‌تواند به فعال شدن جامعه مدنی منجر شود؟ دولت در خاورمیانه به عنوان عنصر تعیین کننده نقش مؤثری در میزان فعال شدن جامعه مدنی دارد. رابطه دولت با جامعه در قالب چهار محور «ضعف دولت به واسطه شکست در انجام وعده‌ها، بیگانگی فرهنگی دولت نسبت به جامعه، تأثیر سیاسی تعدیل اقتصادی و وجود بازیگران اجتماعی جهت بسیج جامعه» بر میزان فعالیت جامعه مدنی قابل بحث و بررسی است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که دولت در مصر در تحقق وعده‌های اقتصادی و سیاسی خود ناکام بوده و در نتیجه، ناچار شد اقدام به تعدیل آزادسازی اقتصادی نماید. این امر فاصله و بیگانگی فرهنگی دولت از جامعه را افزایش داد تا بازیگران اجتماعی (اخوان المسلمین) بتوانند به فعالیت در عرصه جامعه مدنی دست بزنند. در مقابل، دولت عربستان سعودی به دلیل برخورداری از رانتهای نفتی، توانست به وعده‌های اقتصادی خود عمل و از سیاست تعدیل اقتصادی خودداری کند و به این واسطه در کنار تکیه به سنن و هنجارهای دینی و ملی خود، نیروها و طبقات اجتماعی در عرصه جامعه مدنی را کنترل کند و از این طرق زمینه‌های فعال شدن جامعه مدنی را محدود سازد.

واژگان کلیدی: عملکرد دولت، جامعه مدنی، بازیگران اجتماعی، تعدیل اقتصادی، بیگانگی دولت.

(صفحه ۲۱۱-۲۳۸)

*۱. استادیار حقوق بین الملل، گروه علوم سیاسی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.

(نویسنده مسئول: rezadehbanipoor_20@yahoo.com)

۲. کارشناسی ارشد علوم سیاسی، دانشگاه یاسوج. (ayatollahkeshavarz@gmail.com)

۳. استادیار علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران. (amokhtari1392@yahoo.com)

۴. دانشیار علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران. (akvani@yu.ac.ir)

مقدمه

جامعه مدنی دربردارنده سازمان‌ها و نهادهای مدنی و اجتماعی داوطلبانه است که به عنوان یک عامل مهم با دموکراسی سازی در کشورهای در حال توسعه ارتباط دارد (Kachar, 2023:3). کنشگری جامعه در روند دموکراسی سازی از طریق جامعه مدنی چنان تأثیری دارد که می‌توان گفت، چه بسا، این روند حتی در غیاب ساختارهای اقتصادی، اجتماعی (طبقه‌بندی) و فرهنگی مناسب برای گذار به دموکراسی شروع شود (قاضی مرادی، ۱۳۹۷؛ ۲۹۵). لذا جامعه‌ی مدنی یکی از قلمروهای دموکراسی تحکیم یافته در نظر گرفته می‌شود که در آن گروه‌های خودسازمان‌ده، جنبش‌ها و افرادی که به طور نسبی از دولت مستقل‌اند می‌کوشند از ارزش‌هایی دفاع کنند و با ایجاد انجمن‌ها و همبستگی‌هایی خواسته‌هایشان را پیش ببرند و اصلی که از وجود جامعه مدنی حمایت می‌کند «حاکمیت قانون» است (Linz, Stepan, 1996, 7-14). ضمن آنکه جامعه مدنی متراکم و قوی امکانی است تا قشرها و طبقات مطرود از قلمرو سیاسی بتوانند با سازمان دادن اقدامات جمعی خود بر معضل «سواری میجانی» که در ابعاد وسیعی مانع از تشکیل سازمان سیاسی مؤثر می‌شود، غلبه کنند (قاضی مرادی، ۱۳۹۷؛ ۳۰۲).

منطقه خاورمیانه در زمینه جامعه مدنی و دست یافتن به دموکراسی دچار عقب ماندگی تاریخی است به نحوی که برخی امثال جان واترבורی مدعی‌اند که منطقه خاورمیانه و به‌ویژه دولت‌های عرب آن، در مورد مسائلی چون مقاومت در برابر ایجاد فضای باز سیاسی، احترام به حقوق بشر و اقدامات دموکراتیک رسمی، منطقه‌ای استثنایی است (واترבורی، ۱۳۹۰؛ ۱۳). در رابطه با این ادعا گرچه اختلاف نظر وجود دارد اما در اینکه عوامل متعددی از تقویت جامعه مدنی و دموکراسی در خاورمیانه ممانعت به عمل می‌آورند اجماع وجود دارد. چنانکه در مقابل مبانی نظری که بورژوازی را تقویت کننده جامعه مدنی و دموکراسی می‌دانند (روشمایر، مور و لپیست)، در خاورمیانه، نقش بورژوازی و طبقه متوسط با دموکراسی چندان همراه نیست. یافته‌های پژوهش منفرد هلپرن نشان می‌دهد که طبقه متوسط در خاورمیانه به دولت متکی است یا توسط دولت به کار گماشته می‌شود. موضوعی که غسان سلامه، لئونارد بایندر و لیزا اندرسون نیز بر آن تأکید داشتند؛ بدین نحو که بورژوازی به ازای دریافت مجوز از دولت برای کسب منافع سرشار، ایفای هرگونه نقش سیاسی آشکار را کنار گذاشته و جهت‌گیری‌های اقتصادی گسترده دولت را دنبال می‌کند (واترבורی، ۱۳۹۰؛ ۱۹-۲۰).

در چارچوب موانع فرهنگی دموکراسی، برخی مانند هانتینگتون مدعی‌اند که اسلام با دموکراسی

تعارض دارد. البته منتقدین در تعیین جایگاه اسلام در انتقاداتشان با مشکلات بزرگ تری مواجه‌اند. به این معنی که نمی‌دانند آیا باید با اسلام به عنوان یک متغیر مستقل فرهنگی و ایدئولوژیک برخورد کنند، یا به مثابه اعتقادی که تابع یک فرهنگ از پیش موجود است. ایده «پدرسالاری جدید» هشام شرابی، این مسئله را احتمالاً از حیث یک نوع نقص فرهنگی مطرح می‌کند، وی استدلال می‌کند که الگوهای سنتی و شیوه‌های اعمال قدرت و اقتدار درون خانواده، به ایجاد الگوهای پدرسالارانه اقتدار سیاسی در جهان عرب منجر شده است. در همین زمینه، سعدالدین ابراهیم معتقد است که در فرهنگ عرب، تأکید زیادی بر اطاعت و احترام به اقتدار حاکم گذاشته می‌شود که این امر معمولاً در درجه نخست نتیجه ترس از ترور و سپس پرستش حاکم است (واترבורی، ۱۳۹۰؛ ۲۵-۲۶).

از منظر اقتصاد سیاسی، لیزا اندرسون و پیتر وِن اسپروس باور دارند که در تاریخ خاورمیانه «مالیات اندک و پاسخ‌گویی کمی وجود داشته است»؛ بدین ترتیب که «دولت‌های خاورمیانه، نسبت به دولت‌های صنعتی پیشرفته مالیات بسیار کمی دریافت می‌کنند» (واترבורی، ۱۳۹۰؛ ۲۳). البته نقش دولت تنها در بحث مالیات و ارتباط آن با دموکراسی و فعالیت جامعه مدنی دنبال نمی‌شود بلکه باور بر این است که گفته می‌شود که غالباً دولت در خاورمیانه «غایت‌گرا» است و این رژیم‌ها مدعی رسالت مقدس (ضدیت با امپریالیسم، آزاد خواهی، سوسیالیسم و عدالت اسلامی) هستند، هرگونه بحث و مشاجره در مورد غایات و ابزارهای دستیابی به آن‌ها، فوراً به عنوان اقدامی در جهت براندازی و توهین به مقدسات تلقی می‌شود (واترבורی، ۱۳۹۰؛ ۱۸).

با این حال، خاورمیانه و شمال آفریقا در دهه ۲۰۱۰ موجی از جنبش‌های مردمی را تجربه کرد تحولاتی که طی آن حکومت‌های غیردموکراتیک ساقط شدند فرایندی که به زعم لینز و استپان ممکن است ناشی از خیزش جامعه مدنی باشد (Linz, Stepan, 1996, 71). بدون تردید تحولات انقلابی در کشورهای مختلف در این منطقه اعتبار نظریه‌های بدبینانه نسبت به نقش جامعه مدنی در خاورمیانه خود را کاهش داد و فصل جدیدی از تقابل جامعه مدنی با دولت را باز کرد. در این تقابل باید در این زمینه پژوهش کرد که چگونه جامعه مدنی در مقابل دولت در منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا فعال شد؟ هدف پژوهش مطالعه و تبیین رابطه دولت و جامعه مدنی در دو کشور متفاوت عربستان سعودی و مصر است. رویکرد پژوهش مبتنی بر مطالعه چهار محور و سیاست دولت در حوزه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است. رویکردی نظری که کامروا و مورا با استفاده از آن به مطالعه ماهیت جامعه مدنی و رابطه آن با دولت در خاورمیانه و آمریکای لاتین پرداخته‌اند.

الف - پیشینه و چارچوب نظری

کامروا و مورا در پژوهشی با عنوان «نگرشی مقایسه‌ای به جامعه مدنی و فرایند دموکراتیک شدن در آمریکای لاتین و خاورمیانه» ایده‌ی یکتایی ویژگی‌های خاورمیانه را رد می‌کنند. آن‌ها معتقدند زمینه‌های تاریخی، اقتصادی و سیاسی تعیین‌کننده روابط دولت و جامعه در این دو منطقه است؛ به‌گونه‌ای که در آمریکای لاتین، آزادسازی سیاسی و گذار به دموکراسی تنها گزینه پایدار بوده، اما چنین روندی در خاورمیانه رخ نداده است. (کامروا و مورا، ۱۳۹۰: ۱۳۳-۱۶۰).

فاضلی نیز در کتاب «چشم‌اندازی به جامعه مدنی در خاورمیانه» به نحوه بازتولید قدرت فرهنگی دولت‌ها از طریق تعامل با دین اشاره می‌کند و دولت‌ها را به دو دسته تقسیم می‌کند: گروهی مانند عربستان که دین را جایگزین ایدئولوژی مدرن کرده و برای کنترل جامعه از آن بهره می‌برند و گروهی دیگر همچون مصر که به جای اسلام، ایدئولوژی‌های مدرن را پذیرفته و حتی با زمینه فرهنگی خود (اسلام) مقابله کرده‌اند. نمونه بارز این دسته، حکومت جمال عبدالناصر است که با ترکیب سرکوب، ملی‌گرایی و پوپولیسم کاریزماتیک، فضای نهادها و آزادی‌های مدنی را محدود کرد (فاضلی، ۱۳۷۹: ۲۳۹). از زاویه‌ای دیگر، زاهدی و رسولی در بررسی «عملکرد دولت مصر در پرتو نئولیبرالیسم و جهانی شدن اقتصاد (۱۹۸۰-۲۰۱۰)» نشان داده‌اند که اجرای سیاست‌های نئولیبرال و ادغام در اقتصاد جهانی، عامل بازتولید اقتدارگرایی، ضعف بخش خصوصی، اقتصاد بازار محور فاسد و مناسبات شبه‌مافیایی بوده است که نهایتاً به شکست اصلاحات و فروپاشی حکومت مبارک انجامید (زاهدی و رسولی، ۱۳۹۳: ۲۰۳). برخلاف مصر که با انقلاب ۲۰۱۱ مواجه شد، دولت عربستان سعودی رابطه پیچیده‌تری با جامعه مدنی خود دارد.

در تحلیل علت ثبات سیاسی عربستان، برخی پژوهشگران به جای تمرکز بر عوامل اجتماعی، بر بُعد اقتصاد سیاسی و نقش آن تأکید کرده‌اند. یکی از نظریه‌های کلیدی در تحلیل روابط دولت و جامعه در خاورمیانه و به‌ویژه عربستان، نظریه دولت رانتیر است (Looney, 2001; Luciani, 1990). در این دیدگاه، حکمرانی مبتنی بر توزیع درآمد رانتی است و طبق نظر جیل کریستال، چنین دولتی دغدغه پایگاه اجتماعی ندارد و با ارائه رفاه، وفاداری و اطاعت می‌خرد (کریستال، ۱۳۷۸: ۲۸۰). با این حال، متیو گری در پژوهشی جدید به بازپرداخت و نقد نظریه دولت رانتیر پرداخته و از مفهوم «رانتیرسم متأخر» سخن گفته است؛ او معتقد است عواملی همچون رشد جمعیت، گسترش

اسلام‌گرایی سیاسی، فشارهای ناشی از بیکاری، جهانی شدن و بلوغ دولت‌ها موجب تحولی در این نظریه شده و دولت‌های رانتیر متأخر به سمت رویکردهای کارآفرینی، توسعه‌خواهی و پاسخگویی حرکت کرده‌اند (قاسمی، ۱۳۹۶: ۱۲).

محمدعلی قاسمی نیز در تحلیل رابطه دولت با جامعه مدنی در عربستان می‌نویسد به دلیل ماهیت رانتیر و هیدروکربنی دولت و توانایی حکومت در شکل‌دهی جامعه و شهروندان، طبقات اجتماعی به معنای کلاسیک در عربستان قابل تفکیک نیستند و حکومت عربستان با آگاهی از تحولات ناشی از جهانی شدن و کاهش کنترل دولت‌ها بر جریان اطلاعات، تلاش‌هایی برای خنثی‌سازی آثار دموکراسی‌ساز و اعتراض‌آفرین آن به عمل آورده است (قاسمی، ۱۳۹۶: ۲۸).

بررسی ادبیات پژوهشی موجود نشان می‌دهد که خلأ مهمی در مطالعات مقایسه‌ای رابطه دولت و جامعه مدنی در دو کشور عربستان و مصر در دوره ۱۹۸۰ تا ۲۰۱۰ وجود دارد. همچنین، اغلب پژوهش‌های موجود با رویکردی تک‌بعدی (عموماً اقتصاد سیاسی) و به صورت موردی به این موضوع پرداخته‌اند. پژوهش حاضر قصد دارد با روش مقایسه‌ای، رابطه دولت با جامعه مدنی را در دو کشور یادشده در ابعاد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی تحلیل کند. این تحلیل تبیینی، با بررسی دو کشور که یکی ثبات ظاهری خود را حفظ کرده و دیگری دچار انقلاب شده است، قصد آزمودن چارچوب نظری نوینی را دارد که ضرورت انجام پژوهش را بیش از پیش آشکار می‌سازد.

روش یا سیاست مقایسه به گفته برینگتون و نوریس (۱۹۸۸) وسیع‌ترین تخصص در علوم سیاسی است. روش مقایسه‌ای به نظر رز^۱ نوعی مدرک تجربی در تلاش برای مقایسه نظام‌مند و آشکار پدیده‌های سیاسی میان کشورها است (مک کی و مارش، ۱۳۸۴؛ ۲۸۱). یکی از علت‌هایی که تحلیل مقایسه‌ای را ضرورت می‌بخشد ایجاد، آزمون و در نهایت دوباره شکل‌دهی نظریه‌ها، مفاهیم و فرضیه‌های مربوط به آن‌ها درباره ارتباط میان پدیده‌های سیاسی است. البته تحلیل مقایسه‌ای می‌تواند هم استقرایی و هم قیاسی باشد (مک کی و مارش، ۱۳۸۴؛ ۲۸۵-۲۸۶). به‌طور مشخص، ما از دهه ۱۹۵۰ شاهد چهار تحول در سیاست مقایسه‌ای هستیم که عبارت‌اند از دقت بیشتر در طرح پژوهشی، حرکت از مقایسه نهادها به سوی مقایسه فرایندها و سپس به سوی مقایسه سیاست‌ها، افول در مطالعات کمی و پاسخ به چالش‌های جهانی شدن. این تحولات هم‌زمان با نفوذ یافتن پارادایم کارکردگرایی در دهه ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰ بوده است. کارکردگرایان استدلال می‌کردند که تمام نظام‌های سیاسی دارای

1. Rose.

کارویژه‌های محوری سیاسی هستند که برای بازتولید جامعه طراحی شده‌اند. تأکید عمده بر بازتولید فرایندها و ثبات نظام اجتماعی و سیاسی، قرار داشت. کارکردگرایان به انکار مطالعه نهادهای رسمی می‌پرداختند و بر آنچه آن‌ها آن را فرایندهای سیاسی جهان‌شمول می‌نامیدند که توسط نهادهای مختلف در نظام‌های سیاسی گوناگون انجام می‌شوند، تأکید ورزیدند (مک کی و مارش، ۱۳۸۴: ۲۹۶-۲۹۷). به این ترتیب ما در این پژوهش می‌خواهیم رابطه دولت و جامعه مدنی را در قالب نحوه بازتولید قدرت در دو کشور عربستان و مصر مقایسه کنیم. به تعبیر دیگر مطالعه فرایندهای جهانی شدن و تأثیر آن‌ها بر دولت‌ها و جوامع به صورت مقایسه‌ای که در قالب آمار و داده‌های کمی و هم در قالب تفسیر و تحلیل کیفی جریان می‌یابد. شیوه جمع‌آوری داده‌ها در این پژوهش اتکا به شیوه کتابخانه‌ای کتاب، مجله، مقاله و منابع الکترونیکی مانند پایگاه‌های داده، وبسایت‌ها و منابع دیجیتال انجام می‌گیرد.

در این مقاله، چارچوب مفهومی مهران کامروا و فرانک مورا برای تحلیل رابطه میان کارکرد دولت و وضعیت جامعه مدنی در دو کشور مصر و عربستان سعودی به کار گرفته شده است. این دو اندیشمند به بررسی عواملی می‌پردازند که می‌توانند زمینه‌ساز تقویت جامعه مدنی و پیشبرد فرایند دموکراتیک شوند. این نظریه‌پردازان، مدعی‌اند که برای تبدیل سازمان‌های جامعه مدنی به کارگزاران آزادسازی سیاسی، چهار پیش شرط وجود دارد:

۱- ضعف دولت به واسطه شکست در انجام وعده‌هایش یا انجام بسیاری از کارویژه‌هایش

دولت‌ها وظایف مشخصی دارند که اجرای آن‌ها را بر عهده می‌گیرند، مانند تأمین زیرساخت‌ها، اما برخی وظایف دیگر همچون دستیابی به رشد اقتصادی و ارتقاء سطح زندگی شهروندان معمولاً در قالب وعده مطرح می‌شوند. سازمان‌های جامعه مدنی اغلب در پاسخ به ناکامی واقعی یا حتی فرضی دولت در انجام برخی از این وظایف خاص، مانند حفاظت از محیط زیست، حمایت از اقشار آسیب‌پذیر، برگزاری کلاس‌های سوادآموزی و مدارس دینی، کمک به زنان باردار و ارائه خدمات بهداشتی به گروه‌های نیازمند شکل می‌گیرند. افزون بر این، هنگامی که سازمان‌های وابسته به دولت یا حتی سازمان‌هایی که تا حدی مستقل هستند، به دلیل ارتباط آشکار یا عملی‌شان با دولت در نظر مردم فاسد جلوه کنند، سازمان‌های جامعه مدنی بیشتر توسعه می‌یابند. در چنین شرایطی، مردم به دنبال راهکارهای جایگزین برای سازمان‌دهی خود در قالب گروه‌های همیاری می‌روند. بسیاری از این

سازمان‌ها با ایفای نقش منابع جایگزین اطلاعات و ارتباطات، به طور مستقیم منافع و مشروعیت دولت را به چالش می‌کشند و ظرفیت آن برای کنترل و تسلط بر جامعه را کاهش می‌دهند (کامروا و مورا، ۱۳۹۰: ۱۳۶)؛ بنابراین، زوال دولت زمینه‌ساز ظهور دوباره جامعه مدنی می‌شود (Ekiert, 1991: 26-55).

۲- بیگانگی فرهنگی دولت از جامعه

میزان بیگانگی دولت از فرهنگ یک جامعه می‌تواند با میزان فعال شدن جامعه مدنی رابطه مستقیم داشته باشد. هرچه دولت از فرهنگ یک جامعه بیگانه و جدا باشد و به ایده‌ها و هنجارهای وارداتی متکی باشد امکان فعالیت جامعه مدنی بیشتر می‌شود. بیشتر دولت‌های خاورمیانه، به خوبی توانسته‌اند از هنجارهای فرهنگی و فرضیه‌ها و نظریاتی چون اسلام، کاریزما، احساسات ناسیونالیستی یا پدرسالاری استفاده کرده و پیوندهای ذهنی و احساسی‌شان را با طبقات گسترده‌ای از جامعه حفظ نمایند. مسئله‌ای که دولت‌های مبتنی بر ارتش در آمریکای لاتین، فقط می‌توانستند در خواب ببینند (کامروا و مورا، ۱۳۹۰: ۱۴۰).

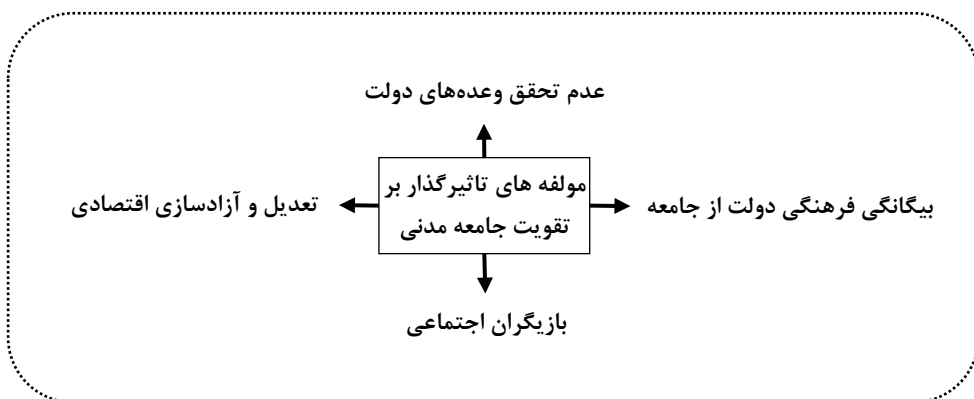
۳- تأثیرات سیاسی تعدیل و آزادسازی اقتصادی

آزادسازی اقتصادی دارای دو وجه اصلی است؛ نخست، نتیجه شکست گسترده سرمایه‌داری دولتی و برنامه صنعتی‌سازی جایگزین واردات است و دوم، انتقال تصمیم‌گیری‌ها و قدرت‌های اقتصادی به نیروهای بازار و بازیگران اجتماعی که به طور بالقوه زمینه‌ساز تعیین و تقویت جامعه مدنی می‌شود. هنگامی که آزادسازی اقتصادی در شرایط فشار و بی‌ثباتی سیاسی صورت می‌گیرد، همانند وضعیت کشورهای آمریکای لاتین در اواسط دهه ۱۹۸۰، نشان‌دهنده این است که معاملات ضمنی یا صریح قدیمی میان رهبران سیاسی و گروه‌های کلیدی حامی آن‌ها دیگر کارآمد نیست. علاوه بر این، در برخی حکومت‌های اقتدارگرایی که اصلاحات ساختاری سخت‌گیرانه‌ای انجام شده، مانند اصلاحات پیوسته در شیلی در همان دوره، بخش عمده هزینه‌های اجتماعی اصلاحات مالی به دوش مردم گذاشته شده است. در چنین شرایط بحرانی، جامعه مدنی نه تنها جایگزینی برای دولت ارائه نمی‌دهد بلکه برای حفظ استاندارد زندگی اعضایش به سمت درون‌گرایی حرکت می‌کند. این وضعیت نشانه‌ای برای دیگر بازیگران اقتصادی است که از اتحاد سیاسی قدیمی مبتنی بر دولت غیردموکراتیک فاصله بگیرند. به بیان دیگر، توانایی ناکافی در جلوگیری یا کاهش بحران اقتصادی،

احتمال تغییر رژیم اقتدارگرا و کاهش تسلط رهبران آن بر فرآیند تغییرات سیاسی را افزایش می‌دهد. در چنین وضعیتی، انشعابات بالقوه در سازمان‌های جامعه مدنی، به ویژه در محیط‌های بازتر که در آن‌ها فعالیت می‌کنند و دولت را تحت فشار قرار می‌دهند، قابل انتظار است (کامروا و مورا، ۱۳۹۰: ۱۳۷).

۴- بازیگران اجتماعی

سازمان‌های جامعه مدنی محصول فعالیت بازیگران اجتماعی هستند که برخی از آن‌ها به دلیل پرستیژ فرهنگی، دسترسی به شبکه‌های ارتباطی، ظرفیت بسیج توده‌ای و توانایی حفظ استقلال خود از دولت، جایگاه استراتژیکی در جامعه دارند. از جمله این بازیگران می‌توان به روحانیون، روشنفکران، فعالان سیاسی و سازمان‌دهندگان اتحادیه‌ها اشاره کرد؛ اما برخورداری از فرصت و امکانات سازماندهی مستقل از دولت، متفاوت است با به‌کارگیری شیوه‌های دموکراتیک برای اهداف کلان‌تر. وجود صرف سازمان‌های جامعه مدنی به معنای خودبه‌خود ایجاد فشار دموکراتیک بر دولت نیست. برای تسهیل گذار دموکراتیک، سازمان‌های جامعه مدنی باید هنجارهای مدارا، اعتماد، میانه‌روی و سازش را در جامعه ترویج دهند. به طور کلی، مجموعه‌ای از عوامل ساختاری و عاملیت‌های سیاسی در رابطه میان دولت و جامعه می‌تواند فعال شدن جامعه مدنی را تسهیل کند؛ اما فعال شدن جامعه مدنی به معنای گذار قطعی به دموکراسی نیست. گریم گیل معتقد است که بحران‌های اقتصادی، اجتماعی یا بحران در روابط بین‌المللی می‌توانند منجر به آزادسازی در حکومت‌های اقتدارگرا شوند،

شکل شماره ۱- مدل نظری رابطه عملکرد دولت و جامعه مدنی

(منبع: نگارندگان)

اما این به خودی خود منجر به گذار دموکراتیک نمی‌شود، مگر آنکه جامعه مدنی قدرتمند و مؤثری وجود داشته باشد؛ زیرا حتی اگر بحران‌های داخلی و خارجی به سقوط یک حکومت اقتدارگرا منجر شود، در نبود جامعه مدنی گسترده و تأثیرگذار، ممکن است یک حکومت اقتدارگرای دیگر جایگزین آن گردد؛ بنابراین، برای استقرار دموکراسی، وجود عوامل سیاسی دموکراسی طلب و منسجم که برای دموکراسی مبارزه کنند، ضروری است (قاضی مرادی، ۱۳۹۷: ۳۰۵).

ب- یافته‌ها

۱- ضعف دولت و شکست در انجام وعده‌ها

دولت‌ها برای تثبیت قدرت خود، معمولاً وعده رشد اقتصادی و بهبود استانداردهای زندگی شهروندان را مطرح می‌کنند (کامروا و اسپوزیتو، ۱۳۹۱: ۱۳۶). تحقق این وعده‌ها به افزایش رضایت عمومی و تقویت مشروعیت سیاسی می‌انجامد و در نتیجه، دولت‌ها با چالش‌های کمتری مواجه می‌شوند؛ اما ناکامی در اجرای این وعده‌ها، زمینه رشد گروه‌ها و نهادهای جامعه مدنی را فراهم می‌کند. در دولت‌هایی که درآمد اصلی آن‌ها از رانت‌های خارجی تأمین می‌شود و نه از طریق مالیات‌گیری از جامعه، سطح پاسخگویی به شهروندان پایین‌تر است. این استقلال مالی دولت از جامعه، موجب تضعیف بسترهای شکل‌گیری جامعه مدنی فعال و مطالبه‌گر می‌شود. بدین معنا که وقتی دولت از منابع داخلی، استقلال مالی داشته باشد، نوعی قدرت انحصاری به دست می‌آورد؛ نیازی به دخالت دادن گروه‌ها و طبقات مختلف در قدرت نمی‌بیند (امام جمعه زاده، معصومی، ۱۳۸۹: ۳۶) لذا افزایش درآمدهای نفتی و گسترش دولت، همراه با روند رانتیر شدن، آزادی‌های اقتصادی را محدود کرده و با اهداف جامعه مدنی در تضاد است (سردارنیا، ۱۳۹۰: ۸۳). در مقابل، دولت‌های شبه‌رانتی با دسترسی محدود به رانت، به دلیل کاهش درآمد، در تحقق وعده‌ها ناکام مانده و زمینه نارضایتی را فراهم می‌کنند؛ امری که به شکل‌گیری جامعه مدنی و طبقات مستقل کمک می‌کند (Mortiz, 2020; Benli Altuniski, 2014).

دولت‌های مصر و عربستان در بازه سال‌های ۱۹۸۰ تا ۲۰۱۰ نمونه‌های بارزی از این دو رویکرد هستند. در مصر، دوران انور سادات نارضایتی‌ها زمانی رقم خورد که کشور در بدترین شرایط اقتصادی، نظامی و سیاسی به سر می‌برد. در این دوره بدهی خارجی مصر از ۳ میلیارد دلار در سال

۱۹۷۱ به ۱۹ میلیارد دلار در سال ۱۹۸۱، نرخ بیکاری از ۲/۲ در سال ۱۹۶۰ به ۴/۴ در سال ۱۹۷۶ و ۱۱ درصد در سال ۱۹۸۶ رسید (El-said and Harrigan, 2014:106). انور سادات با شعارهایی چون توزیع عادلانه درآمد، کاهش تورم و رفع شکاف طبقاتی، به دنبال جلب رضایت عمومی بود اما دولت وی به دلیل کمبود منابع مالی، نتوانست وعده‌هایش را عملی کند و در برابر بحران‌ها ناتوان ماند. این ناکامی، موجب افزایش بی‌اعتمادی و نارضایتی طبقات متوسط و فقیر شد و شکاف‌های اجتماعی را تعمیق کرد. با درآمد سرانه حدود هزار دلار، سیاست انفتاح منجر به فقر خزنده و نابرابری‌های نوظهور شد (حافظیان، ۱۳۸۷: ۱۰۹). این سیاست به جای گشایش اقتصادی، طبقه‌ای وابسته به دولت ایجاد کرد؛ شامل ۳۴۰۰۰ مدیر دولتی و ۱۱۰۰۰ مدیر ارشد که با سرمایه‌داران داخلی و خارجی ائتلاف کرده و از امتیازاتی چون مجوز، معافیت مالیاتی، وام و اطلاعات اقتصادی بهره‌مند شدند. بورژوازی دولتی ناصری جای خود را به واسطه نفوذ این طبقه جدید داد (Kandil, 2012: 210). در نتیجه تنها اقلیتی بهره‌مند شدند و اکثریت مردم با افت کیفیت زندگی مواجه شدند (کوشکی و عباسی، ۱۳۹۹: ۲۶۹). این شرایط به گسترش اتحادیه‌های کارگری، خیریه‌ها و گروه‌های دانشجویی منتقد انجامید. هم‌زمان، اخوان‌المسلمین از طریق شبکه‌های اجتماعی و خیریه‌ها در جامعه مدنی نقش پررنگ‌تری یافت. در دوره مبارک، با وجود وعده‌های اقتصادی و سیاسی، مشکلات گذشته تکرار شد. اتکای دولت به وام‌های خارجی و تبعیت از اقتصاد بازار، به‌ویژه بیکاری فارغ‌التحصیلان را افزایش داد و در بلندمدت به نارضایتی و اعتراض‌های گسترده انجامید (محمدیان، ۱۳۹۳: ۲۳۸-۲۴۲). اقتصاد شبه‌رانتی مانعی برای تحقق وعده‌های مبارک شد. فقر، بیکاری، فساد اداری و شکاف طبقاتی از مشکلات ساختاری مهمی بودند که دولت را تحت فشار گذاشتند (مختاری و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۱۷). افزایش نارضایتی‌ها به مقاومت اجتماعی و تقویت مخالفان انجامید. ناتوانی دولت در پاسخ‌گویی به مطالبات عمومی، موجی از نارضایتی ایجاد کرد که در نهایت به مطالبه اصلاح یا تغییر نظام سیاسی منجر شد.

در مقابل، عربستان سعودی با تکیه بر درآمدهای نفتی توانست وعده‌های خود را عملی کند و از دهه ۱۹۷۰ توسعه سریعی را تجربه کرده است، به‌گونه‌ای که تولید ناخالص داخلی این کشور در سال ۲۰۱۳ به ۷۴۹.۵ میلیارد دلار و سرانه آن به ۲۴۹۵۳ دلار رسید. افزایش درآمد نفتی به دولت عربستان امکان داد با سیاست‌های حامی‌پروری و تقویت خاندان سعودی، حمایت اجتماعی و قدرت سیاسی بلامنازع کسب کند (جعفری و قنبری، ۱۳۹۶: ۱۴). در واقع دولت به‌واسطه دسترسی آسان و زیاد به

منابع نفتی، نه تنها وعده‌هایش را محقق می‌کرد بلکه با سیاست حامی پروری یا کلاپتالیسم به جای تقویت احزاب سیاسی یا گروه‌های ذی‌نفوذ واقعی که خواسته‌های مردم را تجمیع و منتقل می‌نمایند، شاهد شکل‌گیری باندها، محفل‌ها و شبکه‌های غیررسمی هستیم. در اینجا حامی با دادن منابع اقتصادی، به مشتریان در صدد جلب و هضم آن‌ها خواهد بود (اشرف نظری و قنبری، ۱۳۹۴؛ ۱۷۳). درآمدهای نفتی در حوزه‌های آموزشی، فرهنگی و اقتصادی برای مهار جامعه و پاسخ‌گویی به مطالبات رفاهی به کار گرفته شدند (حاجی‌یوسفی، ۱۳۹۷: ۱۵۳). در سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۰، افزایش قیمت نفت زمینه تحقق وعده‌های دولت و کاهش اعتراضات را فراهم کرد (همدانی، ۱۳۸۵: ۷۰). برخلاف مصر، عربستان با توزیع منابع نفتی، وابستگی شهروندان به دولت را افزایش داد و جامعه مدنی را کنترل کرد. در ۲۰۱۱، برای مهار اعتراضات، دو بسته مالی ۳۷ و ۹۳ میلیارد دلاری ارائه شد (Lacroix, 2014: 15). بسته‌های بعد شامل پرداخت دو ماه حقوق و دستمزد کارمندان دولتی در یک زمان، حداقل دستمزد برای سعودی‌های شاغل در دولت، حقوق بیکاری ماهانه برای افراد جویای کار، بودجه برای ساخت مسکن جدید، بیمارستان و مراکز بهداشتی در سراسر کشور می‌شد. بعلاوه، بسته‌های دیگری شامل پول برای ۶۰۰۰۰ کادر جدید امنیتی تحت نظر وزارت کشور و نیز تخصیص بودجه‌های هنگفت به نهادهای دینی در نظر گرفته شده است (اشرف نظری و قنبری، ۱۳۹۴؛ ۱۷۳). دولت در مقابل شیعیان که سازش‌ناپذیر بودند، با سرکوب و تبعیض مداوم، مانع نقش‌آفرینی آنان در جامعه مدنی شد. بنابراین دولت عربستان با داشتن نفت و توزیع آن، نه تنها وعده‌های خود را محقق نموده بلکه از طریق رابطه حامی پروری به کنترل نیروهای اجتماعی جامعه پرداخته و این‌چنین مشروعیت داخلی و اعتبار بین‌المللی خود را نیز افزایش داد (قنبرلو، ۱۳۹۶: ۴۴).

۲- بیگانگی فرهنگی دولت از جامعه

نحوه رابطه دولت با فرهنگ یک جامعه بر میزان فعال شدن جامعه مدنی تأثیرگذار است. اگر دولت نسبت به فرهنگ جامعه بیگانه باشد در خلأ حضور و نفوذ دولت، نیروهای اجتماعی پیدا و سبب فعال شدن جامعه مدنی می‌شوند؛ اما اگر دولت برای بازتولید قدرت خود با فرهنگ و ارزش‌های یک جامعه ارتباط برقرار کند عملاً مانع از شکل‌گیری جامعه مدنی می‌شود. در این زمینه، رویکرد دولت مصر و عربستان متفاوت بوده است. رویکردی که گاهی ریشه در منابع درآمدی آن‌ها داشته است. مصر با اقتصاد آزاد و رویکردی سکولار تلاش کرد سنت را کنار بگذارد، اما نهادهای

عمومی همچنان تحت فشار مخالفان بودند. سادات با شعار آزادی به قدرت رسید، ولی با سرکوب مخالفان، اعتماد عمومی را از دست داد. در واکنش، مردم به نهادهای مذهبی و خیریه‌های اسلامی روی آوردند که در میان طبقات متوسط و پایین نفوذ یافتند. در این شرایط، جمعیت‌های اسلامی بیمه بیکاری، کتاب‌های درسی و آموزگار رایگان برای تهیدستان، درمانگاه، بیمارستان و دیگر خدمات مهم را ارائه می‌کردند. در دوره مبارک، بیگانگی دولت از جامعه با کنترل مساجد، محدودیت بر سازمان‌های غیردولتی و نظارت بر نهادهای مرتبط با اخوان‌المسلمین ادامه یافت. این اقدامات شکاف دولت با گروه‌های اسلام‌گرا را افزایش داده و ستیز با معترضان را تشدید کرد (مسعودی و جیرانی، ۱۳۹۰: ۱۸۰). در نتیجه، زمینه رشد نسبی جامعه مدنی و استقلال گروه‌های اجتماعی فراهم شد.

برخلاف دولت در مصر، دولت عربستان با تکیه بر سنت‌های دینی و همکاری با علما، مشروعیت خود را از تعامل با فرهنگ جامعه می‌گیرد (سمیعی و رجایی، ۱۳۹۴: ۱۵۸). دولت عربستان از آغاز دهه ۱۹۲۰ در جهت ایجاد یک دولت توانا ضرورت اتحاد با قبایل دیگر و مقامات مذهبی را احساس نمود. آنچه عبدالعزیز به وضوح دریافت نیاز به یک توجیه ایدئولوژیک برای انقیاد دیگر قبایل بود که از طریق ارتباط با ساختار مذهبی و دخیل نمودن رهبران وهابی در سیستم حکومتی به وجود می‌آمد. ارتباط حیاتی «وهابی»، به خانواده آل سعود یک ایدئولوژی فراقبیل اعطا کرد تا بتواند در آرزویش برای ایجاد یک سلطان‌نشین دائمی به‌جای یکی از کنفدراسیون‌های متعدد کوتاه‌مدت، بی‌ثبات قبیله‌ای اقدام کند. دولت برای بقا و اقتدار نیاز به «حمایت نمادی» و «حمایت ایدئولوژیک» دارد که عربستان سعودی به مانند بسیاری از کشورهای عرب خلیج فارس این حمایت دو ستونی را در قبیله‌گرایی و اسلام یافته است (دهشیار، ۱۳۸۴؛ ۲۱-۲۲). در واقع دولت عربستان با تکیه به ساختار فرهنگی و اجتماعی (قبایل و مراجع مذهبی)، حمایت آمریکا و ذخیره بیش از ۲۶۰ میلیارد بشکه نفت ... بقای خود را دنبال کرد. به‌واسطه این مثلث بود که خاندان آل سعود موفق شد موج اسلام سیاسی را که هدفش از بین بردن «انحرافات نوگرایی» است، بی‌خطر سازد (دهشیار، ۱۳۸۴؛ ۳۱-۳۲). به این ترتیب، دولت عربستان با تکیه بر سنت‌های جامعه، قدرت خود را حفظ و بازتولید کرد و به این واسطه از فعالیت جامعه مدنی ممانعت به عمل آورد. در حقیقت، «چیرگی نهادهای پیشامدرن اجتماعی مبتنی بر فرهنگ تابعیتی ارزش‌های سنتی وفاداری‌های قبیله‌ای، عشیره‌ای و منطقه‌ای یکی از عوامل مهم پایداری دیکتاتوری و از موانع مهم در مقابل نوسازی در عربستان سعودی بوده است» (آدامزاد، ۱۳۹۷: ۱۵). به این ترتیب دولت در عربستان به جای جدا شدن از فرهنگ جامعه و تکیه بر ایدئولوژی‌های مدرن

مانند لیبرالیسم و سکولاریسم، بر فرهنگ و نهادهای دینی و سنتی جامعه تکیه و از فعالیت جامعه مدنی ممانعت به عمل آورد.

۳- سیاست تعدیل اقتصادی

در دولت‌های رانتیر، تسلط کامل دولت بر اقتصاد و حذف بخش خصوصی مانع شکل‌گیری جامعه مدنی می‌شود. در مقابل، آزادسازی اقتصادی با کاهش نقش دولت، رقابت و استقلال نیروهای اجتماعی را افزایش داده و زمینه تقویت جامعه مدنی را فراهم می‌کند (کامروا و اسپوزیتو، ۱۳۹۱: ۱۳۷). در مصر، سیاست انفتاح در نهایت منافع اقلیتی از نخبگان را تأمین کرد و به اعتراضاتی چون «شورش نان» ۱۹۷۷ انجامید. شکست این سیاست، مردم را به سوی سازمان‌های غیردولتی و خیریه‌ها سوق داد و زمینه‌ساز رشد گروه‌های مستقل و جنبش‌های اعتراضی شد. این ناکامی به تقویت روزنامه‌نگاران، روشنفکران و جنبش‌هایی انجامید که بعدها به ارکان جامعه مدنی بدل شدند. از سوی دیگر، با کاهش نقش دولت در اقتصاد، اتحادیه‌ها و نهادهای صنفی استقلال بیشتری یافته و در دفاع از حقوق کارگران و کارکنان فعال‌تر شدند. این تحولات، به‌ویژه کاهش کنترل دولت، به نهادهای صنفی مانند سندیکاهای حرفه‌ای امکان داد تا استقلال بیشتری کسب کنند و در دفاع از حقوق کارگران کارمندان فعال‌تر شوند (Biagini, 2017: 117).

در دوره حسنی مبارک هم از سال ۱۹۹۱ اصلاحات نئولیبرالی اقتصادی فقر عمومی را گسترش داد، به گونه‌ای که تا پایان ۲۰۱۰، حدود ۴۰ درصد جمعیت مصر با درآمد روزانه تنها ۲ دلار زندگی می‌کردند (احمدیان، ۱۳۹۰: ۲۰۱). فساد اقتصادی گسترده از عوامل مهم شکل‌گیری نارضایتی انقلابی بود. فساد در میان خانواده مبارک و نخبگان وابسته به دولت به حدی گسترده شده بود که گفته می‌شود این خاندان دارای ثروت‌های نجومی بوده‌اند؛ به عنوان مثال، ۳۹ مسئول بلندپایه یا تجار نزدیک به جمال مبارک، هر یک بیش از یک میلیارد دلار ثروت اندوخته داشته‌اند (هراتی و آزرمی، ۱۳۹۶: ۲۳۰). در دوره مبارک فساد راه و زندگی بود و فساد اقتصاد کشور را با مشکل مواجه کرد (Lilas, 2012: 23-25). گزارش در فاصله ۲۰۰۱ تا ۲۰۱۱ مصر از نظر شاخص ادراکی فساد بعد از لیبی رتبه دوم را در شمال آفریقا داشته است (عباسی و شکری، ۱۳۹۶: ۸۵). تمرکز ثروت در دست اقلیت، فقر و افت کیفیت زندگی اکثریت را در پی داشت. رژیم مبارک با وجود اصلاحات اقتصادی، سرکوبگر باقی ماند؛ تظاهرات مسالمت‌آمیز را سرکوب و مخالفان را بدون روند قانونی بازداشت

می‌کرد. دولت او نیمه‌رانتی بود و منابع متنوع درآمدی مانع شکل‌گیری اقتدارگرایی کامل شدند. در این فضا، توازن میان فشار اصلاحات و شکل‌گیری جامعه مدنی پدید آمد (حافظیان، ۱۳۸۹: ۴۰). نارضایتی‌ها افزایش یافت و مطالباتی چون آزادی بیان و انتخابات آزاد شکل گرفت. گروه‌هایی مانند کفایه و اعتصابات کارگری رشد کردند؛ سازمان‌های غیردولتی و اخوان‌المسلمین نیز از فضا بهره بردند. در نهایت، فعال شدن جامعه مدنی به سقوط رژیم مبارک انجامید (عباسی و شاکری، ۱۳۹۶: ۹۶). در مقابل، عربستان با اقتصاد رانتیر و درآمد نفتی گسترده، نیازی به سیاست‌های تعدیل و آزادسازی نداشت (جعفری و قنبری، ۱۳۹۶: ۲). بازه ۱۹۸۰ تا ۲۰۱۰، برخلاف مصر که به دلیل وابستگی شدید به وام‌های خارجی مجبور به اجرای سیاست‌های تعدیل اقتصادی شد، عربستان به دلیل ذخایر ارزی و موقعیت استراتژیک خود، تحت فشار وام‌دهندگان بین‌المللی قرار نگرفت. عربستان به دلیل ذخایر ارزی بالا و موقعیت ژئوپلیتیکی، تحت فشار وام‌دهندگان بین‌المللی قرار نگرفت، برخلاف مصر که به خاطر وابستگی به وام‌های خارجی ناچار به تعدیل اقتصادی شد (World Bank, n.d.). ذخایر ارزی عربستان از ۲۳.۵ میلیارد دلار در ۱۹۸۰ به ۴۴۲.۸ میلیارد دلار در ۲۰۱۰ افزایش یافت، هرچند در دهه ۸۰ کاهش‌هایی هم داشت. مصر اما با ذخایر محدودتر، برنامه‌های ریاضتی و خصوصی‌سازی را پذیرفت که نارضایتی‌های اجتماعی را افزایش داد (World Bank, n.d.). عربستان با مدیریت پایدار و اصلاحات تدریجی از اجرای سیاست‌های ریاضتی ناگهانی پرهیز کرد و ثبات اقتصادی خود را حفظ نمود (IMF, 2017). در نتیجه، درآمدهای نفتی کلان عربستان باعث شد دولت بدون اتکا به مردم، خود را تأمین کند و نیازی به تعدیل اقتصادی نداشته باشد. این وابستگی مالی همراه با سرکوب سیاسی و کنترل اقتصاد، مانع رشد جامعه مدنی مستقل شده و عربستان به حکومتی استبدادی رانتیر بدل گشت.

۴- بازیگران اجتماعی

بازیگران اجتماعی گروه‌هایی‌اند که برای اهداف خاص، بخشی از جامعه را بسیج می‌کنند. برخی به دلیل پرستیژ فرهنگی، دسترسی به شبکه‌های ارتباطی و استقلال از دولت، جایگاه استراتژیکی دارند؛ مانند روحانیون، روشنفکران و نخبگان سیاسی (کامران و اسپوزیتو، ۱۳۹۱: ۱۳۸). این بازیگران در شکل‌گیری جامعه مدنی نقش دارند و با برجسته کردن مشکلات اجتماعی، توان بسیج دولت را محدود می‌سازند.

در مصر طی ۱۹۸۰ تا ۲۰۱۰، اخوان المسلمین مهم‌ترین بازیگر بود که با نزدیکی به دولت به دنبال کسب قدرت سیاسی رفت (ساجدی، ۱۳۹۳: ۳۸). پس از سرکوب ناصر، سادات به گروه‌های اسلامی اجازه فعالیت در دانشگاه و جامعه را داد و اخوان با ایجاد شبکه‌های خیریه و خدمات اجتماعی، جایگاه مهمی یافت. جنبش‌های دانشجویی و روشنفکران نیز در نقد دولت و تقویت جامعه مدنی نقش آفرین بودند. همچنین، اتحادیه‌های کارگری و جنبش‌های اقتصادی در پی سیاست‌های انفتاح رشد کردند و از طریق اعتراضات و اعتصابات به تقویت گروه‌های مستقل کمک کردند و اگرچه این ناآرامی‌ها به جنبش‌های سیاسی سازمان‌یافته‌ی پایدار تبدیل نشدند، اما ظرفیت بسیج مردمی در مقابله با استبداد را برجسته کردند (Bigini, 2017: 84). در دوره حسنی مبارک، بازیگران اجتماعی نقش مقاومتی داشتند. در ابتدا، مبارک سیاستی تعاملی با آنان در پیش گرفت، اما از دهه ۱۹۸۰ به سمت اقتدارگرایی رفت (ممقانی، ۱۳۹۳: ۶۸). اخوان المسلمین با بهره‌گیری از فرصت‌های نسبی، در سازمان‌های دانشجویی نفوذ یافت و با تأسیس مؤسسات خیریه وابسته به مساجد غیردولتی، موقعیت اجتماعی خود را تقویت کرد. سرکوب‌های گسترده و غیرقانونی اعضا، این جریان را به سوی پذیرش دموکراسی و حمایت از آزادی احزاب و حقوق شهروندی سوق داد. در این دوره، بسیاری از اعضای نسل دوم و سوم اخوان المسلمین نگرشی بازتر نسبت به دموکراسی و همسویی قوانین بشری با قوانین شریعت داشتند (Vidino, 2011: 7) با گسترش شبکه‌های اجتماعی، اخوان المسلمین فعالیت‌های خود را توسعه دادند و از اینترنت، فیس‌بوک و توئیتر برای جذب جوانان و بسیج جامعه مدنی استفاده کردند (مجیدی و پروزفر، ۱۳۹۸: ۲۰). همچنین با ارائه خدمات اقتصادی و اجتماعی، در برابر ناکارآمدی بوروکراسی، به ساختاری انجمنی بدل و از طریق خدماتی که به مردم ارائه می‌دادند؛ بیشتر محبوب شدند (اکوانی، کیانی، ۱۳۹۳: ۱۶۸) و از طریق هسته‌های سازمان‌یافته در مساجد، مدارس، انجمن‌های جوانان، زنان، درمانگاه‌ها و گروه‌های ورزشی، به بسیج اجتماعی پرداختند (بیات، ۱۳۷۹: ۱۰). بر اساس همین رویکرد اخوان المسلمین به عنوان قوی‌ترین و با پشتوانه‌ترین گروه معارض دولت در جامعه مصر شناخته شد (احمدی، حاتمی، شیرازی، ۱۴۰۰: ۳۶).

در دوره‌های انور سادات و حسنی مبارک، زنان مصری، به‌ویژه اعضای شاخه زنان اخوان المسلمین، نقش مهمی در تقویت جامعه مدنی داشتند. در دوران سادات، فضای سیاسی نسبتاً باز به زنان اجازه داد فعالیت‌های خیریه و آموزشی را گسترش دهند (Biagini, 2017: 120). در دوره مبارک نیز، این گروه از طریق نهادهای غیررسمی مثل دانشگاه‌ها و انجمن‌های حرفه‌ای به کنشگری

اجتماعی ادامه داد و نسل جدید جوانان سیاسی را پرورش داد. فعالان زن نقش بنیادی در تداوم فعالیت‌های اجتماعی اخوان و بازسازی ساختار سازمانی آن داشتند و در پرورش نسل جدید جوانان سیاسی مشارکت کردند (Ibid, 135).

در مصر، دانشجویان و جوانان هم نقش مهمی داشتند. سیاست‌های آزادسازی اقتصادی و گسترش آموزش، جوانان را به نیروی کنترل‌گریز تبدیل کرد. در دوره مبارک، اکثریت معترضان را جوانان بیکار ۱۵ تا ۲۹ سال تشکیل می‌دادند (عسکرخانی و همکاران، ۱۳۹۳: ۹۳). بحران اقتصادی جهانی و نتولیرالیسم باعث افزایش بیکاری شد و جوانان و زنان محور شورش‌هایی بودند که به سقوط مبارک انجامیدند.

گروه‌هایی مانند «جوانان ششم آوریل» با استفاده از فناوری‌های نوین پیام‌های اعتراضی خود را منتشر و گروه‌های حمایت از کارگران شکل دادند (حاج ناصری و توکلیان، ۱۳۹۷: ۱۸۳). احزاب سیاسی، جنبش‌های کفایه و جوانان ششم آوریل در بسیج اجتماعی مؤثر بودند. سازمان‌های حقوق بشر و رسانه‌های مستقل نیز نقش مهمی در نقد دولت و آگاهی‌بخشی داشتند.

از اواخر دهه ۲۰۰۰، اینترنت و شبکه‌های اجتماعی، مانند صفحه «کلنا خالد سعید» در فیس‌بوک، بستر اعتراضات ۲۰۱۱ شدند. روشنفکرانی چون علاء الاسوانی و نوال السعداوی فضای فکری جامعه مدنی را شکل دادند. اعتراضات کارگری در صنایع نساجی و جنبش‌های دانشجویی علیه فساد نیز به ظهور جریان‌های مستقل کمک کردند. نمونه‌ای از این رشد اعتراضات اجتماعی را می‌توان در شکل‌گیری جنبش‌هایی همچون «کفایه» و اعتراضات کارگری در دهه ۲۰۰۰ مشاهده کرد که نشان‌دهنده‌ی شکل‌گیری نیروهای اجتماعی نوظهور بود. اعتراضات کارگران نساجی در کارخانه‌های مختلف در کفرالدوار و محله و نیز رانندگان قطارهای مترو، از نمونه‌های روشن این جنبش‌هاست (حسن، ۲۰۱۰: ۳۲۸).

در عربستان، اما ساختار مذهبی موجب شده علما و گروه‌های مذهبی مهم‌ترین بازیگران اجتماعی باشند. برخلاف مصر، جریان‌های مذهبی عمدتاً وابسته به رژیم‌اند و فعالیت‌هایشان برای تقویت مشروعیت دولت است، نه اپوزیسیون سیاسی. علمای وهابیت با وجود آگاهی از فساد، برای حفظ امتیازات، فتوای‌های سیاسی آل سعود را توجیه می‌کنند و با نوآوری‌های تحول‌خواهانه مخالف‌اند (طاهری و احمدوند، ۱۳۹۴: ۹۹؛ رضوانی فر، ۱۳۹۲: ۱۲۷). دولت نیز از این نهاد مذهبی برای مشروعیت و نزدیکی به توده‌ها بهره می‌برد (Menoret, 2005: 33-45). در مقابل، میان حکومت و

اقلیت شیعه تضاد و تبعیض وجود دارد. شیعیان در دسترسی به خدمات و نهادهای دولتی محروم‌اند و سازمان سیاسی رسمی ندارند، اما برخی گروه‌های غیررسمی مانند «انجمن توسعه و تغییر» و «حرکت اصلاح طلب اسلامی» فعالیت دارند که مجوز ندارند (International Crisis Group, 2015). دولت آل سعود سیاست تبعیض و تضعیف نفوذ سیاسی شیعیان را دنبال می‌کند. به عنوان مصادیق این استراتژی شیعیان همواره از فعالیت سیاسی محروم هستند، دولت از دادن مجوز فعالیت سیاسی به شیعیان خودداری می‌کند و با ابزار نظامی آن‌ها را سرکوب می‌کند (موسوی، ۱۳۹۸: ۶۹).

جوانان و زنان نیز به‌عنوان یکی دیگر از بازیگران مهم اجتماعی در عربستان محسوب می‌شوند؛ این گروه همواره جزو افراد ناراضی و معترض بود. در بازه زمانی ۱۹۸۰ تا ۲۰۱۰، کنشگری جوانان و زنان در عربستان سعودی به شدت محدود و مهار شده بود. ساختار سیاسی و اجتماعی اقتدارگرای عربستان، همراه با نظام مبتنی بر دین و سلطنت مطلقه، فضای بسیار بسته‌ای برای فعالیت‌های مدنی و سیاسی گروه‌های اجتماعی فراهم کرده بود. جوانان به دلیل فقدان نهادهای مستقل، سانسور شدید رسانه‌ها و کنترل امنیتی گسترده، امکان ابراز مطالبات دموکراتیک و سیاسی را به شکل مؤثر نداشتند. مطالعات نشان می‌دهد که این گروه‌ها عمدتاً به حاشیه رانده شده و تلاش‌های آن‌ها برای ایجاد تغییرات، با سرکوب و محدودیت مواجه می‌شد (Vora, 2014).

نقش زنان نیز در این دوره تحت تأثیر محدودیت‌های فرهنگی، مذهبی و قانونی بود. فعالیت‌های مدنی زنان معمولاً در چارچوب کنترل‌شده و تحت نظارت شدید دولت انجام می‌شد و هرگونه کنش مستقل با واکنش امنیتی روبرو می‌گردید (Doumato, 2000). از این رو، نقش زنان در جامعه مدنی عملاً بسیار ضعیف بود و فضای عمومی اجازه ظهور مطالبات و سازمان‌دهی مستقل را به آن‌ها نمی‌داد.

در این زمینه نیز اتکای دولت سعودی به درآمد‌های نفتی موجب حضور گسترده دولت در همه عرصه‌های جامعه شده و وظایف نهادهای مدنی را خود به عهده گرفته است؛ این امر مانع رشد نهادها و گروه‌های مدنی مستقل شده و بازیگران اجتماعی قدرت مطالبه پاسخگویی از دولت ندارند (سمیعی و رجایی، ۱۳۹۴: ۱۶۴). لذا برخلاف مصر، در عربستان امکان بروز اپوزیسیون قوی و اجتماعات مدنی مستقل کوتاه‌مدت وجود ندارد؛ زیرا دولت با تزریق رانت به جامعه، گروه‌ها و جریان‌های سیاسی را جذب خود می‌کند. پیوندهای مذهبی و سیاسی خاندان سعودی با نخبگان و وهابیت، ارتباط با سران قبایل، سرکوب سیاسی و تقویت نهادهای مدنی سنتی (مانند بازار، روحانیت و قبایل)

و ممانعت از قدرت‌یابی نهادهای جدید، از عوامل استمرار حکومت خاندان سعودی‌اند (رضوانی فر، ۱۳۹۲: ۱۲۷). این بدان معناست که ساختار قدرت در عربستان سعودی بر پایه ائتلاف‌های سنتی و بازتولید مناسبات رانت‌محور استوار است؛ امری که مانع شکل‌گیری فضای رقابتی و ظهور نهادهای مستقل می‌شود. در نتیجه، هرگونه تغییر بنیادین در نظم سیاسی این کشور، نیازمند تحولات عمیق در بنیان‌های اقتصادی و اجتماعی آن خواهد بود.

نتیجه‌گیری

تحلیل مقایسه‌ای مبتنی بر چارچوب کامروا و اسپوزیتو نشان می‌دهد که جامعه مدنی در مصر و عربستان سعودی در دوره زمانی ۱۹۸۰ تا ۲۰۱۰ مسیره‌های متفاوتی را طی کرده است. در متغیر عملکرد دولت، شواهد نشان می‌دهد که دولت مصر در دوره سادات و مبارک به دلیل محدودیت منابع مالی و وابستگی به اقتصاد شبه‌رانتی، قادر به تحقق وعده‌های خود نبوده است. این ناکامی، افزایش ناراضی‌ت و اعتراض‌های اجتماعی و تقویت گروه‌های مخالف را به دنبال داشته است. در مقابل، دولت عربستان با بهره‌گیری از منابع عظیم نفتی توانست رضایت عمومی را از طریق توزیع رانت و تأمین رفاه اقتصادی حفظ کند. این تفاوت عملکرد باعث شد در مصر جامعه مدنی به عنوان نیرویی مقاوم و چالشی ظهور یابد، در حالی که در عربستان، جامعه مدنی مستقل و انتقادی به دلیل رضایت نسبی و کنترل منابع، محدود باقی ماند. بیگانگی دولت از جامعه، متغیری کلیدی دیگری در شکل‌گیری یا سرکوب جامعه مدنی است. در مصر، اتخاذ سیاست‌های مدرن و اقتصادی لیبرال توسط دولت سادات و مبارک موجب فاصله گرفتن دولت از سنت و سرکوب مخالفان شد. این امر، بیگانگی دولت از جامعه را افزایش داد و زمینه رشد گروه‌های مستقل و تحکیم جامعه مدنی غیررسمی را فراهم کرد. در عربستان، دولت با تکیه بر سنت‌های دینی و فرهنگی و پیوند با نهادهای مذهبی، مشروعیت خود را حفظ کرد و از ظهور نهادهای مستقل جلوگیری نمود؛ بنابراین، در حالی که مصر شاهد نوعی جامعه مدنی مبتنی بر مقاومت بود، عربستان با بهره‌گیری از سنت و منابع اقتصادی خود، ثبات سیاسی خود را با محدود کردن جامعه مدنی تضمین کرد. تعدیل اقتصادی دولت نیز نقش تعیین‌کننده‌ای در فعالیت جامعه مدنی دارد. یافته‌ها نشان می‌دهد که در دولت‌های رانتیر و اقتدارگرا مانند عربستان، منابع گسترده نفتی امکان ارائه خدمات رفاهی و اعمال سرکوب ملایم را فراهم

می‌آورد که مانع از شکل‌گیری جامعه مدنی مستقل می‌شود. در مصر، به دلیل محدودیت منابع رانت، دولت مجبور به اجرای سیاست‌های تعدیل و آزادسازی اقتصادی شد. این سیاست‌ها اگرچه باعث افزایش نابرابری و فساد اقتصادی گردید، اما هم‌زمان بستر رشد جامعه مدنی و گسترش جنبش‌های اجتماعی را فراهم کرد، زیرا فشارهای اقتصادی و ناکامی‌های دولت موجب فعال شدن گروه‌های اجتماعی و مطالبات مدنی شد. وجود بازیگران اجتماعی، شاخص مهمی در فعال‌سازی جامعه مدنی است. در مصر، با وجود سرکوب‌های دولتی، بازیگران متنوعی همچون اخوان المسلمین، روشنفکران، دانشجویان، اتحادیه‌های کارگری و سایر جنبش‌های اجتماعی، توانستند به تدریج جامعه مدنی را تقویت کنند. این گروه‌ها با بسیج اجتماعی، اعتراضات خیابانی و بهره‌گیری از فضای مجازی، فشار بر دولت را افزایش دادند و در نهایت نقش کلیدی در تحولات سیاسی ایفا کردند. در عربستان، وابستگی دولت به نفت، پیوندهای مستحکم میان خاندان حاکم و نهادهای مذهبی و سرکوب شدید، مانع از شکل‌گیری جامعه مدنی مستقل شد. هرچند جمعیت جوان، تحصیل کرده و گروه‌های شیعی بالقوه زمینه‌هایی برای چالش‌های آینده فراهم کرده‌اند، اما تاکنون به یک اپوزیسیون مؤثر و سازمان‌یافته تبدیل نشده‌اند. علاوه بر این، صرف ظهور یک بازیگر اجتماعی برای فعال‌سازی جامعه مدنی کافی نیست؛ این بازیگر باید به فرهنگ دموکراتیک پایبند باشد تا بتواند تغییرات واقعی ایجاد کند.

به طور کلی، تحلیل چهار متغیر نشان می‌دهد که رابطه دولت و جامعه مدنی پیچیده‌تر از شاخص‌های مورد مطالعه است و عملکرد دولت از طریق کانال‌های متعدد - اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی - می‌تواند به تقویت یا محدود کردن جامعه مدنی منجر شود. تجربه مصر و عربستان، نمونه‌های بارزی از تأثیر ترکیبی این متغیرها در شکل‌گیری مسیرهای متفاوت جامعه مدنی ارائه می‌دهد و اهمیت هم‌زمان نقش منابع اقتصادی، استراتژی دولت، بیگانگی از جامعه و بازیگران اجتماعی را برجسته می‌کند.

منابع

الف - منابع فارسی

- آدامزاد، لطف‌الله، (۱۳۹۷). تحلیل تاثیر توسعه اقتصادی دولت‌های اجاره‌ای خاورمیانه بر توسعه سیاسی (مطالعه موردی عربستان و قطر) (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه تهران.

- احمدیان، حسن. (۱۳۹۰). گذار مصر از اقتدارگرایی: عوامل و زمینه‌ها. فصلنامه روابط خارجی، ۴(۱)، ۱۹۱-۲۱۸. [20.1001.1.20085419.1391.4.1.1.7](https://www.iisajournals.ir/article_41973.html)
- اشرف نظری، علی و قنبری، لقمان. (۱۳۹۴). بازشناسی سیاست، جامعه و دولت در عربستان: ۲۰۱۱-۲۰۱۵ میلادی. فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام، ۴(۳)، ۱۵۷-۱۸۳.
- اکوانی، سید حمداله و کیانی، امران. (۱۳۹۳). هژمونی و شکست اخوان المسلمین مصر (۲۰۱۱-۲۰۱۳)؛ چرخش فرصت‌های سیاسی و زمینه‌های داخلی. پژوهش‌های روابط بین‌الملل، ۴(۱۴)، ۱۷۸-۱۵۵. https://www.iisajournals.ir/article_41973.html
- بیات، آصف. (۱۳۷۹). مقایسه جنبش‌های اسلامی در مصر و ایران. ماهنامه گفتگو، ۲۹، ۷۵-۱۱۶.
- جعفری، انوش و قنبری، حمیده. (۱۳۹۶). بررسی اقتصاد و سیاست داخلی عربستان سعودی. ماهنامه پژوهشی ملل، ۲(۲۲)، ۱-۱۵.
- حاجی ناصری، سعید و توکلین، محسن. (۱۳۹۷). از انقلاب تا اسقلاب: واکاوی دلایل شکست قیام مردم مصر در سال ۲۰۱۱. فصلنامه جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام، ۶(۲)، ۱۷۱-۱۹۶. [10.22070/iws.2019.3251.1571](https://www.iisajournals.ir/article_41973.html)
- حاجی یوسفی، امیر محمد، و نیک پور، شیدا. (۱۳۹۷). سیاست‌های اقتصادی نولیبرال بر جهت‌گیری سیاست خارجی مصر در قبال اسرائیل. مطالعات اقتصاد سیاسی بین‌الملل، ۱(۱)، ۱۰۵-۱۲۸. [10.22126/ipes.2019.1187](https://www.iisajournals.ir/article_41973.html)
- حافظیان، محمدحسن. (۱۳۸۷). مشکلات اقتصادی و چشم‌انداز بی‌ثباتی سیاسی در مصر. فصلنامه مطالعات خاورمیانه، ۱۵(۴)، ۹۵-۱۲۰. https://cmess.sinaweb.net/article_151321.html
- حافظیان، محمدحسن. (۱۳۹۸). جهانی شدن و سیاست دولت-جامعه در مصر. فصلنامه مطالعات سیاسی، ۲(۷)، ۲۵-۵۲. <https://sanad.iau.ir/Journal/jourm/Article/960388>
- دهشیار، حسین. (۱۳۸۴). مثلث بقای دولت در عربستان سعودی: آمریکا، مذهب و نفت. فصلنامه مطالعات خاورمیانه، ۱۳(۱)، ۴۰-۷۰. https://cmess.sinaweb.net/article_151448.html
- رضوانی فر، اسماعیل. (۱۳۹۲). چالش‌های سیاسی اجتماعی عربستان در پرتو بیداری اسلامی. پژوهش‌های منطقه‌ای، ۹(۱)، ۱۲۷-۱۶۸.

- زاهدی، نسا و رسولی، الهام. (۱۳۹۳). بررسی عملکرد دولت مصر در پرتو نئولیبرالیسم و جهانی شدن اقتصاد (۱۹۸۰-۲۰۱۰). فصلنامه مطالعات راهبرد جهانی شدن، ۵(۱۲)، ۲۰۴-۲۲۰.
https://sspp.iranjournals.ir/article_10648.html
- ساجدی، امیر. (۱۳۹۳). دموکراسی و اسلام سیاسی در خاورمیانه: مطالعه موردی اخوان المسلمین مصر. فصلنامه مطالعات سیاسی، ۵(۲۵)، ۲۹-۵۱.
- سردارنیا، خلیل‌الله. (۱۳۹۰). تحلیل ساختاری و کنش‌گرا بر چرایی تثبیت حکومت اقتدارگرا در مصر از دهه ۱۹۸۰ تا ژانویه ۲۰۱۱. فصلنامه روابط خارجی، ۳(۲)، ۱۰۶-۱۳۱.
20.1001.1.20085419.1390.3.2.8.9
- سمیعی اصفهانی، علیرضا و رجایی، محمد صادق. (۱۳۹۴). تبیین سازوکارهای بازتولید سلطه پادشاهی سعودی در پرتو بهار عربی. فصلنامه سیاست خارجی، ۴(۲)، ۱۴۹-۱۸۱.
https://interpolitics.guilan.ac.ir/article_1298.html
- سمیعی اصفهانی، علیرضا و میرالی، سجاد. (۱۳۹۲). جنبش‌های اجتماعی، الگوی نظری برای تبیین کنش انقلابی مردم مصر. فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام، ۴(۱۴)، ۴۹-۷۱.
- سیداحمدی، سیدمحمد، حاتمی، محمدرضا، & ابوالحسن شیرازی، حبیب‌الله. (۱۴۰۰). بررسی دیدگاه‌ها و تحولات اجتماعی و اندیشه‌های اخوان المسلمین؛ از جنبش تا دولت. جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام، ۹(۱۸)، ۲۹-۵۶.
10.22070/iws.2021.13648.2012
- طاهری سید مهدی، احمدوند شجاع. (۱۳۹۴). وهابیت و استمرار حاکمیت آل سعود. فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، ۵(۴): ۸۷-۱۱۱.
<http://priw.ir/article-1-285-fa.html>
- طباحی ممقانی، جواد. (۱۳۹۳). تحلیل هویتی ریشه‌های پیدایی تحولات سیاسی ۲۰۱۱ مصر بر مبنای الگوی هستی‌شناختی. پژوهش‌های راهبردی سیاست، ۳(۱۱)، ۵۸-۸۵.
https://qps.atu.ac.ir/article_972.html
- عباسی، ابراهیم و شکری، محسن. (۱۳۹۶). اقتصاد سیاسی انقلاب مصر. فصلنامه روابط خارجی، ۹(۲)، ۶۹-۱۰۲.
20.1001.1.20085419.1396.9.2.3.6
- عباسی، فهیمه و کوشکی، محمد صادق. (۱۳۹۹). پیامدهای آزادسازی اقتصادی بر صورت‌بندی نخبگان حاکم در جمهوری عربی مصر. دانش سیاسی، ۱۶(۱)، ۱۷۴-۲۴۷.
10.30497/pk.2020.2689

- عسکرخانی، ابومحمد، قربانی، فاطمه و حلال خور، مهرداد. (۱۳۹۳). نقش رسانه‌های اجتماعی جدید و شبکه‌سازی در انقلاب ۲۵ ژانویه مصر و بحران‌های پس از آن. *فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست*، ۳(۱۰)، ۸۰-۱۱۲. https://qpss.atu.ac.ir/article_677.html
- فاضلی، رسول. (۱۳۷۹). چشم‌انداز جامعه مدنی در خاورمیانه. تهران: موسسه فرهنگی، هنری بشیر علم و ادب.
- قاسمی، محمدعلی. (۱۳۹۶). جامعه‌شناسی سیاسی عربستان: روابط دولت و نیروهای سیاسی-اجتماعی. *فصلنامه مطالعات راهبردی*، ۲۰(۱)، ۷۵. 20.1001.1.17350727.1396.20.75.1.3
- قاضی مرادی، حسن. (۱۳۹۷). *گذارها به دموکراسی*. تهران: نشر اختران.
- قنبرلو، عبدالله. (۱۳۹۶). تحولات اقتصادی و ثبات سیاسی در عربستان سعودی. *فصلنامه مطالعات راهبردی*، ۲۰(۱)، ۳۶-۵۶. 20.1001.1.17350727.1396.20.75.2.4
- کامروا، مهران، مورا، فرانک. (۱۳۹۱). *نگرشی مقایسه‌ای به جامعه مدنی و فرایند دموکراتیک شدن در آمریکای لاتین و خاورمیانه*، مقاله موجود در کتاب *جامعه مدنی و دموکراسی در خاورمیانه*، ترجمه محمد تقی دلفروز: نشر فرهنگ جاوید.
- کریستال، جیل. (۱۳۷۸). *نفط و سیاست در خلیج فارس: حکومتگران و بازرگانان در کویت و قطر*، ترجمه ناهید اسلامی و شاپور جورکش. تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- مجیدی، حسن و پیروزفر، مهدی. (۱۳۹۸). *مطالعه تطبیقی جنبش اخوان المسلمین مصر و جنبش فتح‌الله گولن*. *فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست*، ۸(۲۹)، ۱۸۰-۲۰۷. <https://doi.org/10.22054/qpss.2018.23246.1670>
- محمدیان، علی. (۱۳۹۳). *تحلیلی بر زمینه‌های داخلی انقلاب مصر (۲۰۱۱-۲۰۱۳)*. *نشریه تحقیقات سیاسی بین‌المللی*، ۶(۲۰)، ۲۲۹-۲۵۲.
- مختاری، علی، اکوانی، حمداله، قاسمی، جابر، و ملکی فر، محمد. (۱۴۰۱). *تأملی در شکنندگی و تداوم دولت در مصر از ۱۹۸۰ تا ۲۰۲۰ میلادی*. *جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام*، ۱۰(۱)، ۱۱۱-۱۳۶. 10.22070/iws.2022.15233.2132

- مسعودنیا، حسین و سعیدی حیزانی، ندا. (۱۳۹۰). بررسی عوامل سقوط رژیم حسنی مبارک و چشم‌انداز تحولات کشور مصر. *دوفصلنامه علمی پژوهشی دانش سیاسی*، ۸(۱)، ۱۶۳-۱۹۴. 10.30497/pk.2012.782
- مک کی، تام، مارش، دیوید. (۱۳۸۴). *روش مقایسه‌ای؛ موجود در کتاب روش و نظریه در علوم سیاسی*، ترجمه امیرمحمد حاج یوسفی، تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- موسوی، نرجس. (۱۳۹۸). وضعیت شیعیان عربستان سعودی. *تاریخنامه اسلام*، ۱(۲)، ۶۱-۷۰.
- واتربوری، جان. (۱۳۹۱). *دموکراسی بدون دموکراتها* مقاله موجود در کتاب جامعه مدنی و دموکراسی در خاورمیانه. تهران: نشر فرهنگ جاوید.
- هراتی، محمد جواد، آذر می، علی و باغیان، مرتضی. (۱۳۹۶). تبیین جنبش‌های عربی بر مبنای مدل حکمرانی خوب. *فصلنامه سیاست جهانی*، ۸(۲)، ۲۱۵-۲۳۹. 10.22124/wp.2017.2490
- همدانی، عبدالرضا. (۱۳۸۵). وضعیت مشارکت سیاسی در عربستان سعودی. *فصلنامه مطالعات خاورمیانه*، ۱۲(۴)، ۶۷-۸۸. https://cmess.sinaweb.net/article_151454.html

ب- منابع انگلیسی

- Abassi, A., & Shakouri, M. (2017). The political economy of the Egyptian revolution. *Quarterly Journal of Foreign Relations*, 9(2), 69-102. 20.1001.1.20085419.1396.9.2.3.6 [In Persian]
- Abbasi, F., & Koushki, M. (2019). The consequences of economic liberalization on the formation of the ruling elite in the Arab Republic of Egypt. *Political Science*, 16(1), 174-247. 10.30497/pk.2020.2689 [In Persian]
- Adamzad, L. (2018). Analysis of the impact of economic development of Middle Eastern charter states on political development (case study of Saudi Arabia and Qatar) (Master's thesis). University of Tehran. [In Persian]
- Ahmadian, H. (2011). Egypt's Transition from Authoritarianism: Factors and Contexts. *Journal of Foreign Relations*, 4(1), 191-218. 20.1001.1.20085419.1391.4.1.1.7 [In Persian]

- Akvani, H., & Kiani, A. (2014). Hegemony and Defeat of the Muslim Brotherhood in Egypt (2011-2013); Turning Political Opportunities and Domestic Contexts. *International Relations Research*, 4(14), 178-155.
https://www.iisajournals.ir/article_41973.html [In Persian]
- Altunışık, M. B. (2014). Rentier state theory and the Arab uprisings: an appraisal. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 11(42), 75-91.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/uidergisi/article/553301>
- Altunışık, M. B. (2014). Rentier state theory and the Arab uprisings: an appraisal. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 11(42), 75-91.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/uidergisi/article/553301>
- Ashraf Nazari, A., & Ghanbari, L. (2015). Recognizing Politics, Society, and the State in Saudi Arabia: 2011-2015. *Journal of Political Studies of the Islamic World*, 4(3), 157-183. [In Persian]
- Askarkhani, A., Ghorbani, F., & Halalkhor, M. (2014). The Role of New Social Media and Networking in the Egyptian January 25 Revolution and Its Post-Crisis Crisis. *Strategic Policy Research Quarterly*, 3(10), 80-112.
https://qpss.atu.ac.ir/article_677.html [In Persian]
- Bayat, A. (2010). Comparing Islamic Movements in Egypt and Iran. Monthly Discussion. 29, 75-116. [In Persian]
- Berrington, H. & Norris, P. (1988). *Poliltical Studies in the Eighties* (Newcastle upon Tyne: Political Studies Association).
- Berrington, H. & Norris, P. (1988). *Poliltical Studies in the Eighties* (Newcastle upon Tyne: Political Studies Association).
- Biagini, E. (2017). A Revolution of Their Own. The Activism of the Egyptian Muslim Sisterhood and its Evolution since the Arab Spring (1928-2014) (Doctoral dissertation, Dublin City University).
- Crystal, J. (2019). Oil and Politics in the Persian Gulf: Rulers and Businessmen in Kuwait and Qatar, translated by Nahid Eslami and Shapour Jorkesh. Tehran: Institute of Contemporary Iranian History Studies. [In Persian]
- Dahshyar, H. (2005). The Triangle of State Survival in Saudi Arabia: America, Religion and Oil. *Quarterly Journal of Middle East Studies*, 13(1), 40-70.
https://cmess.sinaweb.net/article_151448.html [In Persian]
- Doumato, E. A. (2000). Getting God's ear: Women, Islam, and healing in Saudi Arabia and the Gulf. Columbia University Press.

- Ekiert, G. (1991). Democratization processes in East Central Europe: A theoretical reconsideration. *British Journal of Political Science*, 21(3), 285-313.
- El-Said, H., & Harrigan, J. (2014). Economic reform, social welfare, and instability: Jordan, Egypt, Morocco, and Tunisia, 1983–2004. *The Middle East Journal*, 68(1), 99-121.
- Fazeli, R. (2010). *The Perspective of Civil Society in the Middle East*. Tehran: Bashir Institute of Culture, Arts, and Literature. [In Persian]
- Ghasemi, M. (2017). Saudi political sociology: relations between the state and socio-political forces. *Strategic Studies Quarterly*, 20(1), 75. 20.1001.1.17350727.1396.20.75.1.3 [In Persian]
- Ghazi Moradi, H. (2018). *Transitions to Democracy*. Tehran: Akhtaran Publishing. [In Persian]
- Hafezian, M. (2018). Economic Problems and the Prospect of Political Instability in Egypt. *Quarterly Journal of Middle East Studies*, 15(4), 95-120. https://cmess.sinaweb.net/article_151321.html [In Persian]
- Hafezian, M. (2019). Globalization and State-Society Politics in Egypt. *Quarterly Journal of Political Studies*, 2(7), 25-52. <https://sanad.iau.ir/Journal/jourm/Article/960388> [In Persian]
- Haji Nasser, S., & Tavakolian, M. (2018). From Revolution to Revolution: An Analysis of the Reasons for the Failure of the Egyptian Uprising in 2011. *Quarterly Journal of Political Sociology of the Islamic World*, 6(2), 171-196. 10.22070/iws.2019.3251.1571 [In Persian]
- Haji Yousefi, A., & Nikpour, S. (2018). Neoliberal Economic Policies on Egypt's Foreign Policy Orientation Towards Israel. *International Political Economy Studies*, 1(1), 105-128. 10.22126/ipes.2019.1187 [In Persian]
- Hamedani, A. (2016). The Status of Political Participation in Saudi Arabia. *Quarterly Journal of Middle East Studies*, 12(4), 67-88. https://cmess.sinaweb.net/article_151454.html [In Persian]
- Harati, M., Azarmi, A., & Baghian, M. (2017). Explaining Arab Movements Based on the Good Governance Model. *Quarterly Journal of World Politics*, 8(2), 215-239. 10.22124/wp.2017.2490

- Hassan, H. A. (2010). State versus society in Egypt: Consolidating democracy or upgrading autocracy. *African Journal of Political Science and International Relations*, 4(9), 319-329.
- International Monetary Fund. (2017). *Saudi Arabia: Selected issues* (IMF Staff Country Reports No. 2017/317). Retrieved from: <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2017/10/04/Saudi-Arabia-Selected-Issues-45309>
- Jafari, A., & Ghanbari, H. (2017). A Study of the Economy and Domestic Politics of Saudi Arabia. *Monthly Journal of Nations Research*, 2(22), 1-15. [In Persian]
- Kachar, S. A. (2023). Does civil society exist in the Middle East? *Middle East and North Africa Programme*, 10(2), 50-75.
- Kamrawa, M., & Mora, F. (2012). A Comparative Perspective on Civil Society and the Process of Democratization in Latin America and the Middle East, article in the book *Civil Society and Democracy in the Middle East*, translated by Mohammad Taghi Delforuz: Farhang Javid Publishing House. [In Persian]
- Kandil, H. (2012). Why did the Egyptian middle class march to Tahrir Square?. *Mediterranean Politics*, 17(2), 197-215.
- Lacroix, S. (2014). *Saudi Islamists and the Arab Spring*. London School of Economics and Political Science.
- Linz, J. J., & Stepan, A. (1996). Problems of democratic transition and consolidation: Southern Europe, South America, and post-communist Europe. jhu Press.
- Looney, R. E. (2001). Saudi Arabia: Measures of transition from a rentier state. In *Iran, Iraq, and the Arab Gulf States* (pp. 131-159). New York: Palgrave Macmillan US.
- Luciani, G. (2015). Allocation vs. production states: A theoretical framework. In *The Arab State* (pp. 65-84). Routledge.
- Majidi, H., & Pirouzfard, M. (2019). A Comparative Study of the Muslim Brotherhood Movement in Egypt and the Fethullah Gülen Movement. *Strategic Policy Research Quarterly*, 8(29), 180-207. <https://doi.org/10.22054/qps.2018.23246.1670> [In Persian]

- Masoudniya, H., & Saeidi Heizani, N. (2012). A Study of the Factors of the Fall of the Hosni Mubarak Regime and the Prospects of Developments in Egypt. *Bi-Quarterly Scientific Research Journal of Political Science*, 8(1), 163-194. 10.30497/pk.2012.782 [In Persian]
- McKee, T., & Marsh, D. (2005). *Comparative Method; Available in the book Method and Theory in Political Science*, translated by Amir Mohammad Haj Yousefi, Tehran: Strategic Studies Research Institute Publications. [In Persian]
- Ménoret, P. (2005). *The Saudi enigma: a history*. Zed Books.
- Mohammadian, A. (2014). An analysis of the domestic context of the Egyptian revolution (2011-2013). *Journal of International Political Research*, 6(20), 229-252. [In Persian]
- Mohammadian, A. (2014). An analysis of the domestic context of the Egyptian revolution (2011-2013). *Journal of International Political Research*, 6(20), 229-252. [In Persian]
- Mokhtari, A., Akvani, H., Ghasemi, J., & Malekifar, M. (2022). A Reflection on the Fragility and Continuity of the State in Egypt from 1980 to 2020. *Political Sociology of the Islamic World*, 10(1), 111-136. 10.22070/iws.2022.15233.2132 [In Persian]
- Mousavi, N. (2019). The Status of the Shiites of Saudi Arabia. *History of Islam*, 1(2), 61-70. [In Persian]
- Qanbarlou, A. (2017). Economic Developments and Political Stability in Saudi Arabia. *Strategic Policy Research Quarterly*, 20(1), 36-56. 20.1001.1.17350727.1396.20.75.2.4 [In Persian]
- Rezvanifar, A. (2013). Saudi Arabia's Socio-Political Challenges in the Light of the Islamic Awakening. *Regional Studies*, 9(1), 127-168. [In Persian]
- Sajedi, A. (2014). Democracy and Political Islam in the Middle East: A Case Study of the Egyptian Muslim Brotherhood. *Quarterly Journal of Political Studies*, 5(25), 29-51. [In Persian]
- Samiei Esfahani, A., & Mirali, S. (2013). Social movements, a theoretical model for explaining the revolutionary action of the Egyptian people. *Quarterly Journal of Political Studies of the Islamic World*, 4(14), 49-71. [In Persian]

- Samiei Esfahani, A., & Rajaie, M. (2015). Explaining the mechanisms of reproduction of the dominance of the Saudi monarchy in the light of the Arab Spring. *Quarterly Journal of Foreign Affairs*, 4(2), 149-181.
https://interpolitics.guilan.ac.ir/article_1298.html [In Persian]
- Sardarnia, K. (2011). Structural and action-oriented analysis of the reasons for the consolidation of authoritarian rule in Egypt from the 1980s to January 2011. *Quarterly Journal of Foreign Relations*, 3(2), 106-131.
20.1001.1.20085419.1390.3.2.8.9 [In Persian]
- Seyed Ahmadi, M., Hatami, M., & Abolhassan Shirazi, H. (2022). A study of the views, social developments and ideas of the Muslim Brotherhood; from the movement to the state. *Political Sociology of the Islamic World*, 9(18), 29-56.
10.22070/iws.2021.13648.2012 [In Persian]
- Tabaghi Mameghani, J. (2014). An Identity Analysis of the Roots of the Emergence of the 2011 Egyptian Political Developments Based on an Ontological Model. *Strategic Studies in Politics*, 3(11), 58-85.
https://qpss.atu.ac.ir/article_972.html [In Persian]
- Taheri, M., & Ahmadvand, S. (2015). Wahhabism and the continuation of the rule of the House of Saud. *Quarterly Journal of Political Research in the Islamic World*, 5(4):87-111. <http://priw.ir/article-1-285-fa.html> [In Persian]
- Vidino, L. (2011). Egyptian crosscurrents: The Muslim Brotherhood and democracy on the Nile.
- Vora, N. (2020). Impossible citizens: Dubai's Indian diaspora. Duke University Press.
- Waterbury, J. (2012). Democracy without Democrats. Article in the book *Civil Society and Democracy in the Middle East*. Tehran: Farhang Javid Publishing. [In Persian]
- World Bank. (n.d.). Total reserves (includes gold, current US\$) - Saudi Arabia, Egypt, Arab Rep. Retrieved from:
<https://data.worldbank.org/indicator/FI.RES.TOTL.CD?locations=SA-EG>
- Zahedi, N., & Rasouli, A. (2014). A Study of the Performance of the Egyptian State in the Light of Neoliberalism and Economic Globalization (1980-2010). *Quarterly Journal of Globalization Strategy Studies*, 5(12), 204-220.
https://ssp.iranjournals.ir/article_10648.html [In Persian]